

De vele gedaantes van het dagboek

DAGBOEK ALS VERTROUWELING

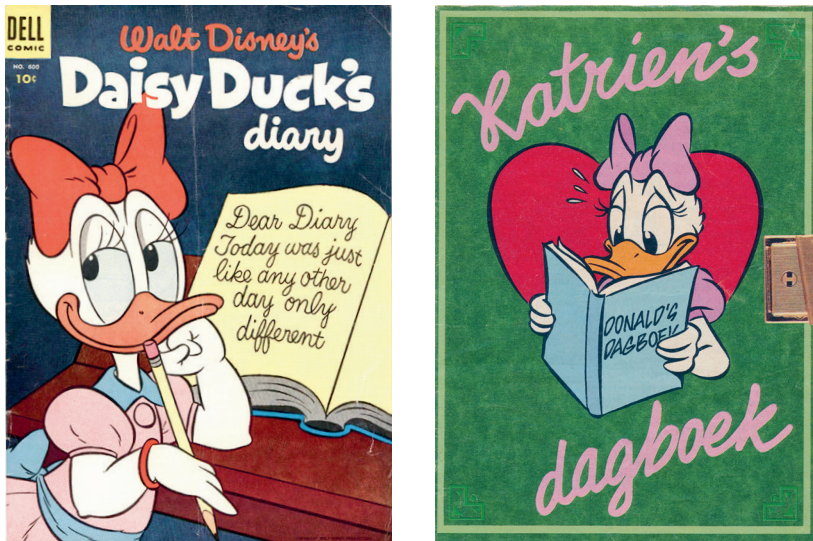
Lief dagboek

Dagboeken nemen in de Westerse verbeelding al sinds de negentiende eeuw een bijzondere plaats in. Ze worden geassocieerd met intimiteit en met de waarheid achter de façades die mensen tegenover de buitenwereld optrekken. Het zijn papieren hartsvrienden van dagboekschrijvers aan wie ze hun diepste geheimen toevertrouwen of waarin ze zonder terughoudendheid hun hart luchten: lief dagboek. Met die aanhef begint menig fictioneel dagboek in romans, kinderboeken en zelfs stripverhalen.

Het bekendste 'lieve dagboek' in het stripboekenggenre is dat van Katrien Duck in de *Donald Duck*. Terwijl Katrien vanachter een raam uitkijkt over Duckstad, noteert ze haar belevenissen van de afgelopen dag stevast met de aanhef 'Mijn lief dagboek'. Lieve dagboeken komen we ook vaak tegen in populaire *feelgood* romans, bijvoorbeeld wanneer de hoofdpersoon – meestal een vrouw en meestal op zolder in een oude kist of koffer – de dagboeken vindt van haar moeder, grootmoeder of een verre voorouder, waarin duistere of hartverscheurende geheimen worden onthuld. Door de toevoeging van een tweede verhaal in dagboekvorm dat zich in de verleden tijd afspeelt, krijgt zo'n roman een historische dimensie. Omdat dagboek aantekeningen nu eenmaal van een datum voorzien zijn, loopt de lezer niet het gevaar in de tijd te verdwalen. De hoofdpersoon profiteert van de handzame vorm van het dagboek dat naar believen kan worden opgepakt als het heden te saai dreigt te worden en weer kan worden weggelegd als het verleden te veel de overhand krijgt, waarbij de hoofdpersoon er een tergend langzaam leestempo op na houdt. Zo wordt

< Omringd door papieren dicteert Alexander VerHuell (1822-1897) zijn dagboek aan Vader Tijd, met behalve zijn zandloper en zeis ook een leesbril. Een gesluisde engel kijkt toe met het gesloten boek Toekomst. Tekening in VerHuells dagboek uit 1871.

Daisy (Katrien) Duck kreeg in de jaren vijftig een eigen tijdschrift. In een Nederlands stripboek leest ze geschokt het dagboek van Donald Duck.

de spanning verhoogd – het raadsel kan pas worden onthuld als het dagboek uit is. Dit genre *blockbusters* heeft vooralsnog geen klassiekers voortgebracht die iedereen kent.¹ Dat geldt niet voor de meisjesboeken die in de vorm van een 'lief dagboek' zijn geschreven. Het bekendste Nederlandse voorbeeld is de Joop ter Heul-serie van Cissy van Marxveldt over de dolle wederwaardigheden van een stel vriendinnen van de HBS, geschreven in 'lief dagboek'-vorm vanuit het oogpunt van Joop ter Heul, het kwikzilverschietende middelpunt van de club.² De vijf delen in deze reeks verschenen tussen 1919 en 1924 en zijn sindsdien vrijwel jaarlijks herdrukt. Ze zijn gelezen door opeenvolgende generaties meisjes, onder wie Anne Frank, die erdoor werd geïnspireerd zelf een dagboek te gaan bijhouden, dat weer inspirerend zou worden voor anderen.³ Het dagboek van Anne Frank is een van de meest vertaalde en verkochte boeken ter wereld en is het meest bekende intieme dagboek geworden. De ijzeren reputatie van dagboeken als intieme papieren hartsvrienden wordt, zoals ik in de inleiding opmerkte, verder versterkt door theoretici van het genre met hun neiging zich op een beperkt canon van hoogtepunten te concentreren.

In werkelijkheid echter, althans in de bewaard gebleven werkelijkheid in archieven en bibliotheken, wordt het gezelschap 'lieve' dagboeken volledig in de schaduw gesteld door een overvloed aan dagboeken geschreven in een haast zakelijke, soms zelfs telegramstijl en nog talloze andere vormen die van het klassieke beeld afwijken: getekende dagboeken bijvoorbeeld met een korte tekst, dagboeken die eigenlijk weerrapporten zijn of waarin vooral sociale contacten worden bijgehouden en dagboeken in geheim-schrift die echter ook na ontcijfering weinig intimiteiten onthullen. Dit zijn allemaal oude bekenden die in de vroegmoderne tijd eveneens te vinden waren.

Uit de periode daarna zijn ook een aantal nieuwe van het sjabloon afwijkende vormen bewaard: dagboeken die eigenlijk souveniralbums zijn, waarin het leven van alledag summier is opgeschreven maar vooral is ingeplakt: menu's, toegangskaartjes, pamfletten, krantenberichten, plattegronden, foto's, theaterprogramma's, rekeningen, droogbloemen, tekeningen, repen stof, zeepwikkels. Daarnaast doken er dagboeken op van ouders over hun kinderen en dagboeken van kinderen meegelezen door hun ouders, dagboeken die zijn bijgehouden in agenda's of in invuldagboeken en vrijwel lege dagboeken met een eigen ritmiek – een veelbelovend begin, daarna excuses, opnieuw goede voornemens, waarna het proces weer van voren af aan begint –, een nieuwe rite in het dagboekschrijven. Deze vormen zullen in wat volgt de revue passeren met speciale aandacht voor de invuldagboeken en wat ik de 'pedagogische kinderdagboeken' noem, omdat hierin de veranderende beleving van tijd en het nieuwe idee van maakbaarheid samenkomen. Eerst begin ik echter met het klassieke 'lieve' dagboek dat in de fictie zo'n prominente rol speelt maar in werkelijkheid zo moeilijk te vinden is. Dit type behoort echter niet uitsluitend tot het rijk van de fantasie.

Zo'n 'lief dagboek' werd bijvoorbeeld in de zomer van 1908 bijgehouden door Setske de Haan, een meisje uit het Friese Oranjewoud toen ze in Engeland op een kostschool zat: 'Mijn lief dagboek, ge zult mijn trouwe kameraad worden hier in den vreemde. U zal ik alles toevertrouwen, het prettige en het verdrietige zullen uw witte bladen vullen. Dat ik nooit iets moet neerschrijven waarvoor ik me hoeft te schamen. Dan zult ge u gewillig lenen voor mijn gepeins, is het niet? Lief dagboek, we zullen vrienden worden.' Dit meisje zal zich tien jaar later, onder de auteursnaam Cissy van

Twee bladen uit het dagboek van Louise de Vaynes van Brakell (1796-1863), links met ingeplakt aquarel (april 1849) en rechts met een gedroogd blad (augustus 1857).

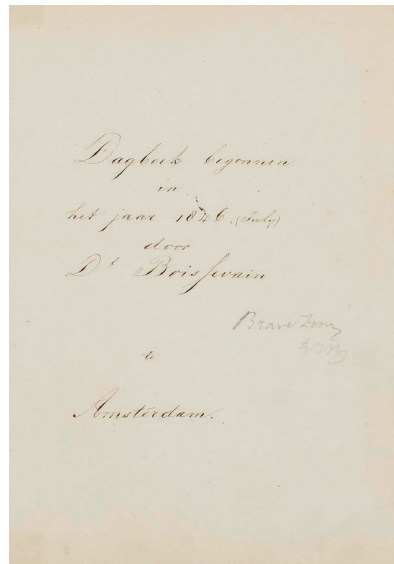
De zestienjarige Daniël Boissevain (1831-1849) plakte op 9 april 1847 in zijn dagboek stukjes van de stof waarvan zijn kostuum werd gemaakt, de rekening van de kleermaker en een oud prentje waaronder hij schreef: 'Dit vond ik in het kleine kamertje en moet ik weet niet wat verbeelden. Dit verbeeld een man, 'k Geloof een directeur. Die veel niet en kan. Maar waartoe dat gezeur. 't Is een leuke knaap. Die staat op zijn gemak. Hij heeft ook nog een aap. Die 't geld valt in de zak. Basta'.

Marxveld, ontwikkelen tot schrijfster van meisjesboeken, onder meer over de dagboekschrijvende Joop ter Heul, die Anne Frank inspireerde tot het houden van haar eigen echte dagboek. Daarmee is de cirkel rond van echte dagboekschrijver naar fictieve dagboekschrijver naar lezer naar echte dagboekschrijver. En ja, het manuscript werd inderdaad door haar kleindochter gevonden in een oude houten kist uit de nalatenschap van de in 1948 overleden schrijfster.⁴ Setske de Haan was niet het eerste Nederlandse meisje dat zo'n dagboek bijhield. Ook in de ogen van de achttienjarige Elly Voorhoeve, schrijvend in 1892, was haar dagboek 'een trouwe vriend, wien ik al mijn geheimen kan toevertrouwen. Ieder mens heeft min of meer behoefte om aan iemand zijn hart te luchten.'⁵ De Haagse jonge vrouw Magdalena van Schinne was een voorloopster in Nederland. Zij begon haar dagboek op 23 februari 1786, eerst in de vorm van de destijds populaire briefroman, die mettertijd de gedaante aanneemt van een lief dagboek, overigens geen hartsvriendin maar een vriend. Na een tijd niet geschreven te hebben noteert ze: 'O mijn geliefd papier! Jij die zo dikwijls de discrete vertrouwenspersoon bent geweest van mijn verdriet en van mijn plezier, wordt dat weer in de toekomst, wees mijn trooster en mijn vriend'⁶

In de twintigste eeuw werd in psychologische studies het bijhouden van een dagboek gezien als typerend voor jonge vrouwen.⁷ 'Lieve dagboeken' waren echter in de negentiende eeuw niet alleen een vrouwenaangelegenheid. Het zijn juist enkele negentiende-eeuwse studenten-dagboeken die erg openhartig zijn geschreven. De Utrechtse student Alexander van Goltstein hield een intiem dagboek bij dat hij 'de vertrouwde van mijn hart' noemde, waarin hij bijvoorbeeld met sterretjes bijhield wanneer hij zich, zijn goede voornemens ten spijt, toch weer had overgegeven aan masturbatie. Hij noteerde ook andere intimiteiten, bijvoorbeeld op 26 oktober 1805 zijn reactie op de kritiek die hij van een hoogleraar kreeg tijdens een college: 'Soms was ik er niet heel ver af van tranen te zullen storten, doch ik behield zoveel ik kon, de uiterlijke welvoegzaamheid. Naar huis gaande was mijn smart ten top gestegen. Ik was schier wanhopend.'⁸ Voor Jan Bastiaan Molewater, een negentienjarige student in de medicijnen in Leiden, fungeerde zijn dagboek als een 'discreet vriend' die altijd voor hem klaar stond om zijn hart bij te luchten en 'op schrift over mijn toestand te kunnen leuteren.'⁹ Op 11 mei 1835 ging dit zogenaamde 'leuteren' over in een kritische zelfanalyse, met aandacht voor een aantal

Zo'n dagboek duldt geen uitstel, schrijft Harco in de openingsregels van zijn dagboek, want 'de tijd verstrijkt zeer snel. Een dag, een maand, een jaar vliegt snel om'. Of het ook na de start hiervan door vader nagelezen werd en eventueel gecorrigeerd, is niet duidelijk. Het dagboek van Henriëtte is verdwenen en van dat van Harco is alleen een netversie bewaard, waarin overigens nog wel enkele resterende taalfouten zijn onderstreept.⁶¹

Ook bij de Amsterdamse koopmansfamilie Boissevain werden de kinderen door hun vader, Gideon Jeremie Boissevain, aangemoedigd een dagboek bij te houden.⁶² Hij deed dat op een vriendelijke maar besliste manier, waarbij hen het idee werd gegeven dat dit dagboekschrijven hun eigen wens was. De eerste aantekening van Daan Boissevain is hiervoor kenmerkend: 'Ik had mij reeds lang voorgenomen een dagboek te beginnen, doch altijd was er iets in de weg gekomen dat het verhinderde. Eens op zekere avond echter zeide papa tegen mij "Wel Daan hoe is het met je dagboek gesteld?"; ik antwoordde; "Wel pa, ik ben nog niet begonnen". Dan, hernam papa, "wordt het toch tijd om te beginnen, want hoe vroe-

Daguerreotypie van Gideon Jeremie Boissevain (1796-1875), vermoedelijk uit 1846. Rechts de eerste pagina van Daniëls dagboek, met vaders commentaar in potlood: 'Brave zoon'.

ger gij eraan begint, hoe meer genoeg gij ervan zult smaken als gij wat ouder wordt". Boven deze aanhef van Daan is met potlood de vaderlijke goedkeuring geschreven: 'brave zoon'.⁶³ Uit dat commentaar in potlood kunnen we afleiden dat in ieder geval het begin van het dagboek door vader is meegelezen.

Het familiearchief Boissevain geeft de mogelijkheid dieper door te dringen in de dagboekpraktijken binnen deze familie en te kijken hoe deze zich ontwikkelden toen Daan ouder werd en zijn broertjes Walrave en Jan toetraden tot het gilde van dagboekschrijvers onder ouderlijk toezicht. Anders dan de andere kinderdagboeken – met uitzondering van dat van Otto van Eck – zijn de dagboeken van deze drie kinderen vrijwel compleet bewaard gebleven, behalve een gedeelte van Jans dagboek dat tijdens een reis naar Frankrijk door douaniers in beslag was genomen. Hierover schrijft hij wanhopig – voor wie de dagboekpraktijken bij de Boissevains niet kent – en ironisch – voor ingewijden – met dit verlies van zijn dagboek ook een deel van zijn leven te zijn kwijtgeraakt: 'Het boek dat er de souvenir van moet bewaren is verloren, het zwerft onder vreemden, en is wellicht reeds verscheurd, verbrand, aan flarden gereten. Ongelukkig boek, te vergeefs heb ik mij gespitst om alles wat er maar enigszins der notitie waardig is, op uwe, mij zo dierbare blaadjes ter neder te schrijven, te vergeefs, want de douaniers te Valenciennes hebben mij gescheiden van mijn zo teder geliefde journaal'.⁶⁴ Het verplichte dagboek lijkt hier meesmuilend te zijn uitgegroeid tot een lief dagboek. Voldoende aanleiding om de dagboeken van de drie broertjes nog wat verder uit te lichten.

Schrijfprijktijken bij de familie Boissevain

Nadat Daan meermaals door zijn vader tot dagboekschrijven was gemaand, noteerde deze 'brave zoon' in zijn dagboek vrijwel iedere dag trouw maar beknopt de dagelijkse gebeurtenissen, het weer, de tijden waarop zijn vader naar kantoor gaat en weer thuiskomt, logeerpartijen, bij wie, wanneer, hoe laat en met welk vervoermiddel: stoomboot, rijtuig of trein. Ook lezen we over schouwburgbezoek, de opening van de zwemschool, hoe vaak hij heeft gezwommen en meer bijzondere belevenissen

Daguerreotypie gemaakt op 20 juli 1846. Van links naar rechts Walrave (1833-1854), Annette Jeanne Henriëtte (1835-1894), Jan (1836-1904) en Daniël Boissevain (1831-1849). Daniël tekende deze daguerreotypie in zijn dagboek.

zoals op 20 juli 1846 een bezoek aan fotograaf Deutman om zich met zijn jongere broertjes Wal en Jan en zijn zusje Annet 'te laten daguerreotypiseren'.⁶⁵ Daar zijn ze, negen jaar nadat Louis Daguerre zijn eerste portretfoto had gemaakt, bijzonder vlot mee. De sluitertijden waren toen nog bijzonder lang. Daan schrijft dan ook dat de foto de eerste dag mislukte omdat broer Jan en zus Annet 'niet stilstonden'. Een sessie twee dagen daarna was wel een succes. Het lukte 'zelfs perfect' schrijft Daan. Drie dagen later krijgt hun moeder het portret als geschenk voor haar verjaardag. Daan noteert ook haar reactie waaruit niet alleen haar enthousiasme blijkt maar ook haar onwennigheid met dit gloednieuwe medium. De daguerreotypie van haar kinderen deed 'mama zeer veel genoegen'. Niet omdat de kinderen, zoals we tegenwoordig zouden zeggen, er zo goed of mooi opstonden, maar omdat het 'perfect geleeke', het type commentaar dat hoorde bij geschilderde of getekende portretten. Om de feestvreugde te verhogen tekent Daan de foto na in de kantlijn van zijn dagboek: vier primitieve poppetjes in een lijstje.

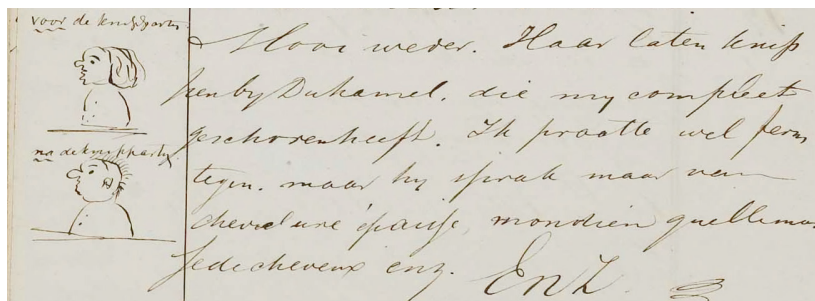
'De optogt', ofwel de familie Boissevain gaat op stap met vier kinderen naar grootvader. Tekening van Walrave Boissevain in zijn dagboek uit 1848.

Daan is een bron van inspiratie voor zijn één jaar jongere broertje Walrave, wanneer deze op twaalfjarige leeftijd op zijn beurt een dagboek begint: 'Op herhaald aanmanen van papa om een dagboek te maken, nam ik, op voorbeeld van Daan [een] mooie dag te baat om daarmee een aanvang te maken'.⁶⁶ Twee jaar later wordt het gezelschap jonge dagboekschrijvers uitgebreid met Jan die dan ook de juiste leeftijd heeft bereikt.⁶⁷ Of hun vader na zijn interventies de dagboeken is blijven meelesen, is niet duidelijk. Uit de kwinkslagen onderling blijkt in ieder geval dat de broers elkaars dagboeken lezen en waarschijnlijk werd er ook in familieverband uit voorgelezen. De dagboeken staan vooral de eerste jaren vol met het soort ons-kent-ons grapjes die geen enkel nut zouden hebben in een intiem dagboek. Zo kreeg Walrave voor zijn verjaardag een tweedelig geschiedwerk over Engeland waarvan hij het aantal pagina's noteert – 500 – en dat getal voorziet van de volgende voetnoot: 'Een hele pil, hè. Antwoord jongens: ja!!!'⁶⁸ En wat is er leuker dan je jongere broertje een beetje te plagen met zijn valpartijen tijdens zijn eerste schaatstocht. Daan noteert: 'Jan reed voor het eerst en viel 1000000000000000 malen'.⁶⁹ Wanneer ook Walrave de lachers op zijn hand probeert te krijgen ten koste van Jan, wordt echter een rectificatie geëist. Walrave noteerde eerst: 'Jan zit te huilen omdat-ie niet op mag blijven'. Daarna volgt onderaan de pagina een bijstelling: 'Aanmerking. Dat huilen van Jan was maar zowat zeuren, drenzen en kletsen'.⁷⁰

Niet alleen Jan is een dankbaar slachtoffer, ook de tweeling van vijf leent zich voor groepsvermaak. Op 24 februari 1847 noteert Daan dat 'de kleine drollen of anders Karel en Hes' 's middags aan tafel mochten eten: 'zij lieten boeren en winden dat het een aard had. Zij moesten onder het eten ook gaan poepen'.⁷¹ Minstens zo hilarisch waren een totaal verregende bakker en melkvrouw aan de deur waaraan Daan in de kantlijn van zijn dagboek een tekeningetje wijdde.⁷² Ook dienstbodes en knechten zijn een bron van vermaak. Na een dagboeknotitie met een tamelijk nietszeggende inhoud – 'het was vrij morsig weer, net precies zoals papa vertelde dat Jan Overbecking [de knecht] zei of placht te zeggen' – anticipeert Walrave op de reacties van zijn meelezers of toehoorders: 'Degeen die 't laf [flauw] vindt, moet het zeggen, en die het niet vindt, moet het maar laten. IJselijk belangrijke dingen gebeurden er niet en de minder belangrijke zal ik maar niet aanhalen, hè!?!? Dus voor vandaag, Fini. 1846'.⁷³ Het tweeregelige kromrijm dat Walrave componeert ter gelegenheid van Daans eerste werkdag op kantoor, wanneer deze vijftien jaar is geworden, lijkt al eveneens te zijn geschreven met het oog op toehoorders:

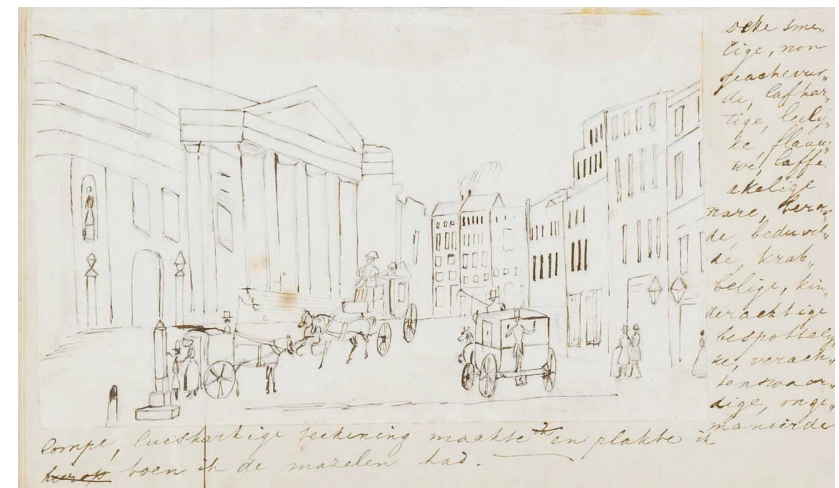
Ach mocht die tijd ook spoedig zijn
Ook voor Walrave Boissevain⁷⁴

De dagboeken van alle drie de jongens zijn geïllustreerd met kleine tekeningetjes. Soms nemen deze tekeningetjes de vorm aan van korte stripverhaaltjes, bijvoorbeeld wanneer Daan naar de kapper is geweest die hem, geheel tegen zijn zin, 'compleet geschoren heeft'. Regelmatig zijn er ook

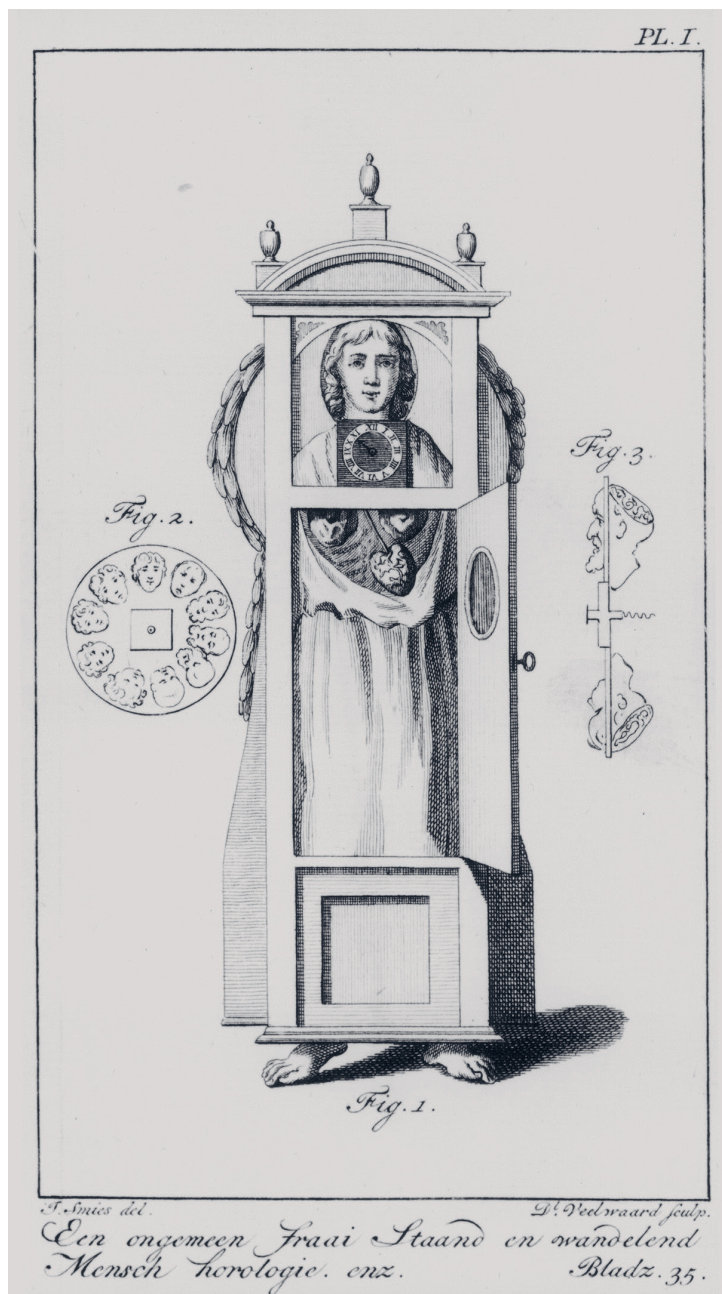

'Voor de knippartij, na de knippartij', dagboek van Daniël Boissevain, 18 mei 1846.

grotere tekeningen ingeplakt met onderschriften waarin al wordt vooruitgelopen op spottende reacties van het publiek op de technische kwaliteit van de tekening. Na een uiteenzetting over zijn slaperigheid probeert Daan in zijn dagboek iemand te tekenen die slaap heeft maar slaagt daar niet in. Om zijn publiek alvast de wind uit de zeilen te nemen, noteert hij: 'Dit moet iemand verbeelden die slaap heeft maar ik vind dat het meer gelijk op een klein kind, als men die vraagt: Hoe groot moet je worden?'⁷⁵ Walrave die beter tekent en hieraan ook meer aandacht besteedt, dekt zich op dezelfde dag ook nog eens beter in. Onder twee van zijn tekeningen van stadsgezichten kunnen we lezen onder welke onfortuinlijke omstandigheden ze zijn gemaakt en hoe veel groter de woordenschat van Walrave is dan die van Daan: 'Deze smerige, non geacheveerde, lafhartige, lelijke, flauwe, laffe, akelige, nare, beduvelde, krabbelige, kinderachtige, bespottelijke, verachtenswaardige, ongemanierde, lompe, luisachtige tekening maakte en plakte ik toen ik de mazelen had'.⁷⁶ Walrave's balorigheid strekt zich ook regelmatig uit tot het dagboekschrijven zelf, een vervelende verplichting die hem er bijvoorbeeld op 26 januari 1847 toe verleidt de dag als volgt te beschrijven: 'Ordinaire dag. Zeer flauw. Ik leerde; dat deë ik. Ik at; dat at ik. Ik schreef; dat doe ik daar ik thans mijn dagboek bijschrijf'.

Tekening van Walrave Boissevain, 1 april 1847, de Dam met de twee jaar eerder geopende beurs van Zocher.

Tijd in kinderdagboekenEen menselijke klok, uit A. Fokke, *Verhandeling over de algemeene gelaatkunde*, 1801.

In negentiende-eeuwse kinderdagboeken is de klok inderdaad alomtegenwoordig. Het vroegste Nederlandse kinderdagboek van de dertienjarige Abraham van der Hoop bestaat zelfs alleen uit registraties van zijn activiteiten en de tijdstippen waarop hij ze heeft ondernomen. In dat van Theodore von Baumhauer met ongeveer dezelfde inhoud werden de tijdstippen door zijn vader of broer naderhand gepreciseerd. De broertjes Van der Capellen werd 'het adagium tijd is geld' aangeleerd door hen naast een dagboek onder supervisie ook een gecontroleerd kasboek te laten bijhouden. Harco en Henriëtte Siccama werden door hun vader aangemoedigd met het argument dat 'de tijd vliegt'. Zoals ook de broertjes Boissevain door hun vader aan het dagboekschrijven werden gezet omdat de tijd begon te dringen, wat resulteerde in logboekachtige dagboeken waarin de tijdstippen van handeling het structurerende principe werden, zelfs in de beschrijvingen van aangrijpende gebeurtenissen. Deze broertjes hielden in hun dagboeken de tijd zorgvuldig bij – het aantal minuten waarop ze op mensen moesten wachten, de tijd die het duurde om in gehaste pas van het ene adres naar het andere te lopen of de tijd waarop de visite arriveerde en met welk vervoermiddel.¹⁴¹ Meten is weten, dus ze telden ook nauwkeurig aantallen keren – bijvoorbeeld hoe vaak ze hebben gezwommen, met aan het eind van elke maand de tussenstand en aan het eind van het jaar het eindcijfer. Als er 's winters ijsbanen worden geveegd op de Keizersgracht is het aantal niet onbepaald maar het zijn er zes, tijdens een familiedag waren er 25 mensen, voor een danspartij waren 150 mensen uitgenodigd en kwamen er 110 mensen opdagen, bij Kijkduin scheen licht uit 36 lantarens.¹⁴²

'Vandaag telde ik eens de dagen op dat ik van de zomer te water ben geweest, en zag dat ik reeds 32 keer heb gekwommen'. Fragment uit het dagboek van Daniël Boissevain, 27 juli 1847.

waarin zijn fantasie en gevoelsleven zich ontwikkelden.¹⁹⁸

De herinneringen van Nederlanders die opgroeiden in de revolutietijd zijn opmerkelijk omdat hierin veel meer aandacht is voor de kindertijd dan bij eerdere generaties. Anders ook dan de eerdere generaties verplaatsen ze zich in de herinneringen aan hun kindertijd in een kinderlijk universum, wat een geheel nieuwe manier is om op het eigen leven terug te kijken. Veel van deze autobiografieën vertonen als gevolg hiervan een stijlbreuk. De jeugdherinneringen worden verteld vanuit het gezichtspunt van een kind – naïef, onschuldig, niet begrijpen wat er gebeurt maar wel in staat de beelden en sensaties te beschrijven of nog overgeleverd aan sterke passies – om na volwassenwording over te gaan op een veel zakelijker stijl. Meer ook dan hun voorgangers zijn ze erop gericht hun herinneringen binnen

De kindertijd, uit: *De nuttelyke en aangename staatsalmanak*, 1787.

Gefotografeerde jeugdidylle uit het familiealbum van Jan Boissevain en Petronella Brugmans.

een historische context te plaatsen. Deze veranderingen zien we optreden in de autobiografieën van dezelfde generaties kinderen die vanaf 1790 een dagboek ging bijhouden, veelal op initiatief van ouders met Verlichte pedagogische idealen. In de herinneringen van deze generatie, geboren rond 1780 en autobiograferend rond 1840, zien we, anders dan bij de oudere generaties, ook al sporen van gevoelens van nostalgie, maar dat is geen nostalgisch terugverlangen naar de oude orde van vóór de revolutie, die ze immers niet of niet bewust hebben meegemaakt, of van nostalgische mijmeringen over vervlogen revolutionaire idealen. Daar waren ze destijds nog te klein voor. Hun nostalgische gevoelens richten zich op het paradijs van hun jeugd midden in de revolutietijd en op de wereld zoals die eruitzag voordat in Nederland een veel latere revolutie plaatsvond van een geheel andere en meer fysieke en dus tastbare aard: de Industriële revolutie. Hun reacties hierop en die van latere generaties autobiografen zullen in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

Op reis naar de toekomst. Lambertus van Calcar

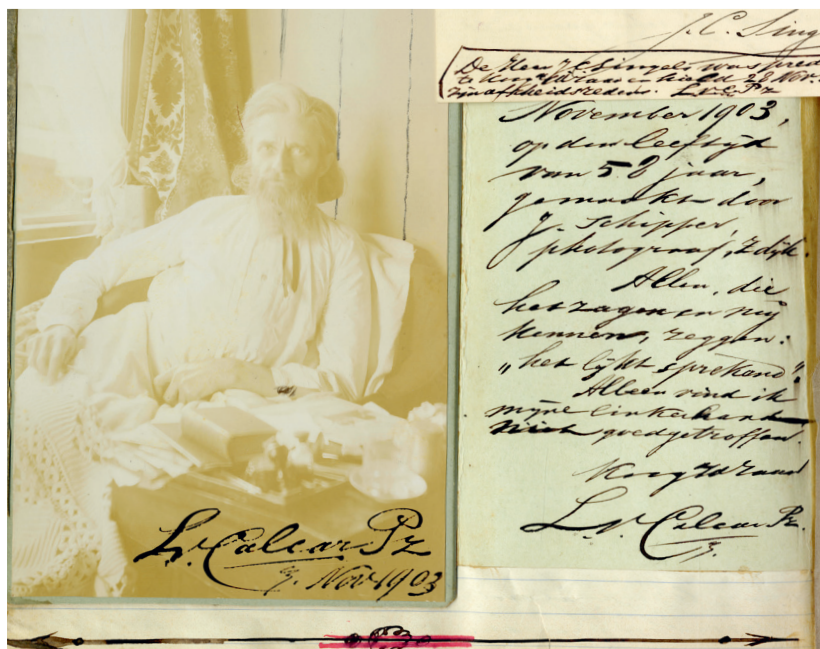

Foto van Lambertus van Calcar uit 1903, met boek, schrijfgerei en een glas water naast zich, gesigeneerd door de geportretteerde. Naast de foto noteerde hij: 'November 1903, op den leeftijd van 58 jaar, gemaakt door J. Schipper, fotograaf, [Zaan]dijk. Allen, die het zagen en mij kennen, zeggen: "het lijkt sprekend". Alleen vind ik mijne linkerhand niet goed getroffen'.

Auto's waren in het straatbeeld nog niet te bespeuren toen de vijftigjarige Zaandammer Lambertus van Calcar in 1895 de kans kreeg om weer wat van de wereld te zien, nadat hij door zijn verlamming 27 jaar aan huis gekluisterd was geweest.⁸⁹ Via de zoon van de dominee werd een jacht geleend en zijn broers en zusters waren zo vriendelijk hem erheen te brengen, aan boord te tillen en het jacht te besturen. Na afloop van de tocht toont hij in een brief aan de eigenaar van de boot zijn dankbaarheid en ook zijn verbijstering over de metamorfose die de wereld sinds zijn ongeluk heeft ondergaan. Dat ging niet zonder onderstrepingen, uitroeptekens en herhalingen: 'als ik de Zaan en het IJ met hunne gemeenten van 26 $\frac{3}{4}$

jaar geleden (toen ik ze het laatst zag) vergelijk met die van *heden* (nu ik ze dezer dagen terug mocht zien), o, welk een merkwaardige verandering! Ik zag Amsterdam, daar, waar 26 $\frac{3}{4}$ jaar geleden diep water was, staan nu de kolossale werken. En *het IJ*? Onze dichter Beets schreef eens: "het IJ is breed". Neen, beminde Beets, zo is het *geweest*: de breedte is zoek! Het is bijna allemaal in vruchtbaar land met huizen en bergplaatsen en wegen en bruggen herschapen. En de *Zaanstreek*? Als ik het, door enkele onveranderde gebouwen, niet had ontdekt, dat bijvoorbeeld de gemeente Wormerveer van *heden* nog, dezelfde naam draagt van *toen*, van 26 $\frac{3}{4}$ jaar geleden, ik zou het moeilijk hebben kunnen geloven. Hoe druk je dat alles uit op papier? De auteur probeert het met beeldspraak: 'het schijnt alsof hier en daar een regen van nieuwe, mooie en grote woonhuizen en pakhuizen nederviel'. De veranderingen kunnen ook in cijfers worden gevat: 'plm. 40 grote stoomfabrieken verrezen om en bij de Zaan (en er *verdwenen* 42 windmolens)'.

In 1904, een half jaar voor zijn overlijden, krijgt Van Calcar een herkansing wanneer hij de boot van 'den Heer P. Smidt van Gelder' opnieuw mag lenen. Het tijdsinterval is inmiddels opgelopen tot 36 jaar en daarmee begint hij zijn verslag dan ook: 'Vóór 36 jaar en nu. Zenuwachtige tijd'. Eerst geeft hij een beknopt maar tot op de minuut nauwkeurig overzicht van de reis, vermoedelijk geschreven op het achterdek van de boot: 's Morg. 9 uur naar Westzaan; vandaar terug op de Koog smid 2.05'. Deze exactheid roept het beeld op van een man die de hele reis door heeft zitten tellen, misschien als reactie op de onbehagelijke combinatie van een teveel aan indrukken en de eigen gedwongen bewegingloosheid: 'Toen waren er weinig karren op de weg, maar vele schuitjes en vletten in de sloot, en konden wandelaars rustig wandelen; *nu* telde ik in 5 dagen slechts 3 schuitjes en 1 vletje in de sloot, maar in 12 uren 361 verschillende karren en ventwagens, en dat, plus 32 equipages en voetgangers en 528 fietsen in 7 $\frac{1}{2}$ uur, op een smalle (4 à 5 meter brede) weg! Maakt dat alles niet onrustig en gejaagd? 't Is voortdurend 'hé!' en 'ho!' roepen en omkijken. De neiging de wereld te fixeren in cijfers – uren, minuten, bedragen, temperaturen –, die ook al opviel in negentiende-eeuwse dagboeken, neemt in dit verslag soms groteske vormen aan. Van Calcar is tijdens zijn tweede reis in 1904 nog steeds juichend over alle verbeteringen die hij zag, zoals de keurige woonwijken waar vroeger krotten stonden, de toegenomen

Nostalgisch verlangen naar een verdwenen wereld

Hoe dieper de kloof wordt ervaren tussen het heden en het eigen verleden, hoe meer ruimte er komt voor nostalgische gevoelens, het terugverlangen naar een tijd waarvan mensen beseffen dat deze onherroepelijk voorbij is. Terugblikkend op zijn jeugd vanuit het Amsterdam van 1888 verbaast een ingenieur bij de spoorwegen zich over het tempo waarin de vele veranderingen zich hebben voltrokken. Hoe lang lijkt het niet geleden dat hij samen met twee vrienden, zittend in het gras, schetsjes maakte van 'een landelijk bruggetje met bomen en weiden, waar nu de Stadhouderskade is. 't Is of een eeuw sedert vervloog en het is niet meer dan 30 jaren'.¹ In negentiende-eeuwse herinneringen worden vele verdwijningen gesignaleerd. Buiten de stad constateren autobiografen het verdwijnen van de 'eindeloze weilanden' en van buitenplaatsen waar nachtegalen zongen: 'Ook die lieve vogels zijn verdwenen, toen de bossen zijn opgeruimd'.² Of ze beschrijven het verdwijnen van de grens tussen binnen en buiten, de afbraak van stadswallen: 'Wallen? – de vernielende tijd heeft ze, door behulp van spade en houweel, meedogenloos verbrokeeld, verbrijzeld en vergruisd en met hen de achtbare eeuwentellende bomen, waarin zo menig spreekwengebroed door mij werd geplunderd'.³ Binnen de stad klinkt het gedreun van slopershamers waarmee stadspoorten, straten en huizen met de grond gelijk worden gemaakt. 'Veel wat een lust voor de ogen was en zo geheel paste in het kader eener oude stad van historische betekenis, is weggevaagd'.⁴

< Tekening door Maurits VerHuell uit 1852 van een boom die moest sneuvelen vanwege de aanleg van een spoorlijn: 'Deze schone boom stond tegen over Rhederoord en is kort voor het leggen van den spoorbaan omgehouden. Doesburg ziet men in 't verschiep'.

Het geboortehuis als wankel houvast

Het woord nostalgie is samengesteld uit de Griekse woorden ‘nostos’ dat terugkeer betekent en ‘algos’ dat zoiets betekent als droefheid, pijn en lijden. Het is het gevoel iets belangrijks of dierbaars te zijn kwijtgeraakt, een gevoel van onherstelbaar verlies van iets, een plaats, een tijd, waarnaar mensen heimwee hebben, maar anders dan met heimwee naar huis tijdens een reis, is er geen uitzicht op thuiskomst. Veel autobiografen ervaren dat dubbel, wanneer ze tot hun verdriet moeten constateren dat hun geboortehuis is verdwenen.⁵

Derk Doyer, geboren in 1827, schrijft dat hij zich niets van zijn eerste levensjaren in Zwolle kan herinneren omdat het huis waarin hij was opgegroeid lang geleden was afgebroken ‘om plaats te maken voor het Sophia-plein’.⁶ Zijn leeftijdgenoot Femina Muller probeert haar Amsterdamse ouderlijk huis ‘dat later geheel tot de grond is afgebroken, om plaats te maken voor de Raadhuisstraat’ in gedachten te reconstrueren en komt daarmee nog een heel eind, tot en met de barometer, ‘het mooie weerglas vlak bij de deur van de zijkamer’.⁷ Geograaf Hendrik Blink, zoon van een Drentse dorpssmid, herinnert zich de dromen die hij in zijn jeugd koesterde om de wetenschap in te gaan, waarover hij zweeg uit angst te worden uitgelachen en waarvan alleen zijn bedstee in de kleine ouderlijke boerenwoning zou kunnen getuigen ‘als zij nog bestond (het huis is afgebroken)’.⁸

Andere autobiografen moesten zich haasten om hun geboortehuis nog te zien voordat het met de grond gelijk zou worden gemaakt. Architect Louis van Hemert, opgegroeid als zoon van een machinist, kwam op latere leeftijd net op tijd om een blik te kunnen werpen op zijn ouderlijk huis, al verkeerde het in deplorabele staat: ‘Het huisje, dat we in Heusden bewoonden (ik heb het in 1964 nog teruggezien als “onbewoonbaar verklaarde woning”) lag aan de Demer’.⁹ Geertruida Carelsen groeide op in de buurt van Haarlem in het heel wat sjiekere huis Akendam dat ‘thans op het punt staat van afgebroken te worden’.¹⁰ De Amsterdamse journalist Fedde Schurer beschrijft de ‘vervreemding tegen wil en dank’ van zijn Friese geboortedorp Drachten als een reeks ‘tragische’ ondervindingen, met als dieptepunt een helikoptervlucht in 1956 over Friesland: ‘Boven Drachten vroeg ik de Engelse piloot om heel laag over de helling te vliegen. Ik kon het bordje boven de deur onderscheiden: “Onbewoonbaar verklaard”’.¹¹

Predikant Douwe van Dijk opent het hoofdstuk ‘Mijn ouderlijk huis’ triomfantelijk met de vaststelling dat het huis waarin hij is geboren en getogen er nog altijd staat. Onderaan deze bladzijde treft de lezer de enige voetnoot aan die het boek rijk is: ‘Tijdens het drukken van dit boek is het, helaas, afgebroken’.¹² Dat overkwam beeldhouwer Leendert Braat voordat hij zijn autobiografie voltooid had. Zijn ‘dierbare, oude geboortehuis’ was een groot deel van zijn leven een vanzelfsprekende aanwezigheid geweest. ‘Jaar na jaar zag ik het, wanneer ik Arnhem bezocht. Toen ik het – uitvoeriger dan hier, zo maar voor mezelf en in vertedering – een paar jaar geleden haarfijn beschreven had en nog eens terugging om te kijken of ik niets vergeten had, bleek het tot op de fundamenten toe afgebroken te zijn. Had mijn felle aandacht, mijn terug in de tijd dringende verlangen, het vernietigd?’¹³

Edgar du Perron benadrukt in zijn autobiografische roman *Het land van herkomst* dat het geboortehuis de belangrijkste ankerplaats van het geheugen is: ‘Het is het *huis*, veel meer dan onze ouders, dat de gelukkige tijd van onze eerste jeugd vertegenwoordigt; de ouders zelf zijn misschien maar elementen van die sfeer waarin men niets dan zichzelf zoekt van vroeger. Het huis blijft trouw, als het maar niet verbouwd wordt, het kan altijd onze vriend blijven; het spreekt de indrukken niet tegen die men erbij hebben wil, onze ouders wel’.¹⁴ Het huis blijft trouw, maar het was weinig auteurs vergund hun herinneringen aan alles wat in hun leven veranderd is te besluiten met hun geboortehuis als getuige. Een van hen was de kinderboekenschrijver B.A. van Mourik. Op de laatste bladzijde van zijn verhaal staat een kiekje van zijn ouders en broers tegen de achtergrond van zijn geboortehuis en een kastanjeboompje dat hij met veel moeite had opgekweekt uit een kastanje: ‘het was de laatste zomer van mijn kastanje. Het daaropvolgende jaar was hij zo dood als een pier’. Van de mensen op de foto is alleen hijzelf nog in leven, maar ‘dit is niet tragisch. *Alles, hoe schoon ook, zal eenmaal vergaan* zongen wij vroeger bij het orgel in de mooie kamer’. Alles, behalve dan toch het huis op de foto: ‘Ons huis aan de Ruimzichtweg – laat ik het voor de laatste keer zo mogen aanduiden – staat er nog. Er is een andere voordeur en de stores [blinden] zijn verdwenen. Maar voor de rest is het uiterlijk onveranderd gebleven’.¹⁵ Hendrik de Booy had daarentegen nog wel toegang tot de ouderlijke voordeur. De rest was weg: ‘het enige wat men er nog van kan bewonderen is de zwa-

Foto van het gesloopte geboortehuis van Hendrik de Booy in zijn autobiografie, met de voordeur die een museumstuk werd. Op p. 329 de ornamenten in het trapportaal.

re sierlijke voordeur, die zich bevindt in het gemeentelijk museum van 's-Gravenhage'.¹⁶ Niet alleen de deur maar het hele huis waarin C. Kaptein was opgegroeid werd museaal. Tot zijn verrassing vond hij het, een halve eeuw nadat het was verdwenen, terug in het Openluchtmuseum in Arnhem, voorzien van het bordje 'arbeidershuisje uit de Midden-Beemster'.¹⁷

Andere autobiografen hadden minder geluk en moesten het huis van hun jeugd op papier reconstrueren. Dat deed bijvoorbeeld Truus Sikkes-Zeverijn, geboren in 1876, met haar geboortehuis Vondelstraat 13 in Amsterdam dat samen met de buurpanden was gesloopt om plaats te maken voor 'vele moderne huizen'. Onder het motto 'wat zou het aardig zijn, die oude toestand, al ware het maar op papier, nog eens onder ogen te krijgen!' begon ze met een beschrijving van de benedenverdieping: 'brede stoep, bordesachtig souterrain met kamer, keuken enz. Vooraan, onder de stoep een gluiperig turf- en kolenhok, waarin ik menigmaal verwijlde wegens een of ander misdrijf'. Dan volgt de tuin met alle feesten die er waren

gehouden en de spelletjes die ze er speelde als kind – 'zaklopen, dansen, het was alles even heerlijk!' Door de overvloed aan herinneringen die alleen al het kolenhok en de tuin bij haar losmaakten, bleef haar reconstructie van het huis steken bij de benedenverdieping.¹⁸ Ook Hendrik de Booy worstelt met de verhaallijn wanneer hij zowel zijn geboortehuis wil reconstrueren als de herinneringen die met alle ruimtes verbonden zijn. Er zijn meerdere versies van zijn manuscript waarin de ruimtes nogal eens van plaats verwisselen en meer of minder uitgebreid aan de orde komen. In alle versies begint hij met de imposante voordeur – die in het museum te bewonderen is – en de niet minder indrukwekkende bel: 'Wanneer men, door een zware trekbel te doen luiden of met behulp van een ijzeren sleutel van groot gewicht en bijna twee decimeter lengte de deur geopend zag, leidde een 24 meter lange, brede marmeren gang naar de achterkamer, die uitzag op de tuin'. In de vermoedelijk laatste, want netste, versie van het manuscript beschrijft hij de benedenverdieping ruimte voor ruimte en zelfs ornament voor ornament: 'bovenaan het trapgat keken beelden van de Griekse godenwereld uit nissen op je neer'. In de suite stonden twee

Caroline van Asperen past de procedure andersom toe, ze denkt terug aan haar grootmoeders verjaardag en gaat daarna pas de daarmee verbonden geuren ruiken: 'Mijn leven lang, als ik terugdenk aan grootjes verjaardag, ruik ik reseda, heliotroop, advocaat en roomsoezen'.¹⁵³

Mevrouw Groeninx van Zoelen snuift de geur van haar jeugd op in 'de lucht van de druilerige wintermist' die zij associeert met de wintermaanden die jaarlijks werden doorgebracht op het Haagse Lange Voorhout in Den Haag.¹⁵⁴ Volkskundige P.J. Meertens volgt de geursporen van zijn geboortehuis om zijn jeugd te hervinden: 'Het rook er zo lekker, naar gemalen koffie, naar ontbijtkoek, naar gember, naar saffraan, naar thee en wat verder maar reuk verspreidde. Altijd en nog steeds ben ik gevoelig geweest voor geuren, die op de meest onverwachte momenten oproepen aan een ver verleden dat plotseling herleeft'.¹⁵⁵ Ook voor Nini Brunt, dochter van een Haagse boekhandelaar, kan het 'verloren droomland weer werkelijkheid' worden, door beelden, geluiden en geuren zoals 'de lucht van oud papier of platgetrapt gras'. Die doen haar beseffen dat ze in haar jeugd misschien 'tòch wel gelukkig' was.¹⁵⁶ De 'diepste' herinneringen van Hugo Pos, die de eerste dertien jaar van zijn leven in Suriname woonde, zijn verbonden met de geur, de kleur en het geluid van acacia's: 'ze waren eigenlijk prachtig en het ruiste, want die acacia's hebben van die bonen, die sloegen tegen elkaar aan 's middags als de wind woei. Het is niet alleen de geur, je ziet het samen, het valt samen, want het is het zachte geluid, het is de geur en het is de kleur. Ik denk dat het bij mij geen verschil uitmaakt, ik kan die indeling niet maken'.¹⁵⁷

De stilte en de geluiden van toen

Het geheugen van schrijver Israël Querido werd wakker geschud door muziek. Op een mooie lentemorgen in 1911 hoort hij 'uit een vèr venster, een manne-zangstem. – Plots rilt er koud een huiverende ontroering door mij heen. – Zo, precies zo, in die droef-vrome toon, zong mijn vader jaren hèr, mijn vader, mijn arme vader... joodse dank-gebeden op sabbath'.¹⁵⁸ Het is vaak de herinnering aan ijle, eenzame geluiden die weemoedig stemt. Just Havelaar herinnert zich hoe hij als kleine jongen tijdenlang 'verzaligd' kon luisteren 'naar de weemoeds-zwangere bekentenissen, die vaak een schipper, ergens in de verte, aan zijn harmonica toevertrouwde'.¹⁵⁹ Jan Spierdijk

Haagse straatmuzikant, door Simon Andreas Krausz (1770-1825).

denkt terug aan de 'uitgeteerde melancholici, die niet met anderen wilden delen en koperen klaagzangen produceerden – niets klinkt zo droevig als koperblazers op hun eentje. Of het moet een krassende viool zijn met een door de mensheid achtergelaten strijker. Zulke verstrijkende zielen met een kras erop keken altijd hemelwaarts, niet romantisch, maar verwijtend in het besef dat hun iele geluid de bovenste verdieping niet bereikte' en er dus minder muntstukjes te verwachten waren.¹⁶⁰ Nine van der Schaaf was als kind zelf eenzaam. Voor haar had 'het slaan van de torenklok in het dorp een waarschuwend droeve klank', een herinnering aan alle afspraken met vriendinnetjes die niet kwamen opdagen. 'Ik liep op straat en dacht: als zij nu komt dan kunnen we dit of dat doen, hier of daarnaartoe gaan. Dat duurde dan wat en je wist niet zo van tijd en dan sloeg die grote

klok dichtbij en je wist opeens heel precies hoe laat het was. En het was laat!¹⁶¹ Voor anderen was klokgelui vooral ‘een angstig geluid’ dat te horen was als er brand uitbrak, treurig omdat het klonk bij begrafenisplechtigheden, of, zoals in de herinneringen van Jacob Kuyper, verbonden waren met de dood door het geluid van met ‘floers beklede trommels’ van een korps mariniers bij een militaire begrafenis.¹⁶²

De beschrijving van de klank van een stille wereld is nog niet zo eenvoudig. Maria Kam, opgegroeid in het industriestadje Helmond, beschouwt de stilte van toen als de ‘merkwaardigste’ van haar jeugdherinneringen, vooral op zomeravonden als ze lang buiten konden zitten: ‘Eerst kwamen er nog wel wat mensen voorbij op klotsende klompen, op de hoek van de Mierloscheweg en ’t Haagje hoorde je dan “hà-de wonnie” of “houdoe”, maar dat werd al sporadischer en tenslotte was het dan doodstil, geen kar en geen mens kwam meer langs. De geur van muurbloemen die achter het eetkamerraam stonden kwam naar je toe door de zoele avondlucht. Vader hield ervan om dan maar te blijven zitten, een pijpje roken tot eindelijk de fluitist kwam. Een jongen die helder en zuiver floot, met de mond, we kenden hem niet, wisten niet wie het was maar al van héél ver hoorde je hem aankomen. Hij floot operamuziek, en liep erbij flink door.’¹⁶³ Bertus Aafjes probeert de essentie van die aparte stilte uit het verleden kernachtiger te verwoorden: ‘Stilte en geluiden waren in die dagen nog afzonderlijk waarneembaar.’¹⁶⁴ Schilderes en dichteres Marie Cremers, geboren in 1874, zoekt het in de vergelijking: ‘Stil als een dorp waren toen die Amsterdamse grachten.’¹⁶⁵ Adriaan Weissman roept een beeld op van de Amsterdamse Muntsluis uit zijn jeugd rond het midden van de negentiende eeuw: ‘Hoe weinig verkeer er toen over de brug plaats had blijkt wel het best daaruit, dat straatkunstenaars haar bij voorkeur als schouwtoneel gebruikten.’¹⁶⁶

Louis van Hemert op zijn beurt visualiseert de stilte rond 1900 in Heusden door een taferel te schetsen van oude vrouwtjes die in de met keien belegde straatjes op hun knieën zaten ‘om met een kort bot mes het onkruid uit de voegen te ritsen.’¹⁶⁷ Catharina Gaerthé schrijft dat de mensen in Zwolle destijds midden op straat liepen: ‘een paard hoorde je altijd wel aankomen.’¹⁶⁸ Cornelis Winkler koppelt de stilte in het negentiende-eeuwse Haarlem aan een trager tempo en een slaperige atmosfeer: ‘De gracht is dan nog niet gedempt. Waarom zou dat ook. De stad is immers

nog heel klein en stil, zij is nog lang niet tot het leven van nu ontwaakt. Een gracht is dan nog een gracht, er varen langzame schuiten door, bomen staan langs de wal, voor het huis ligt een turfschuit, de schippersvrouw hangt haar was te drogen. Paardenhoeven klapperen over de keien; als je er niet opzettelijk naar luistert, hoor je het niet eens meer, zo hóórt dat geluid bij de straat langs de gracht van toen.’¹⁶⁹

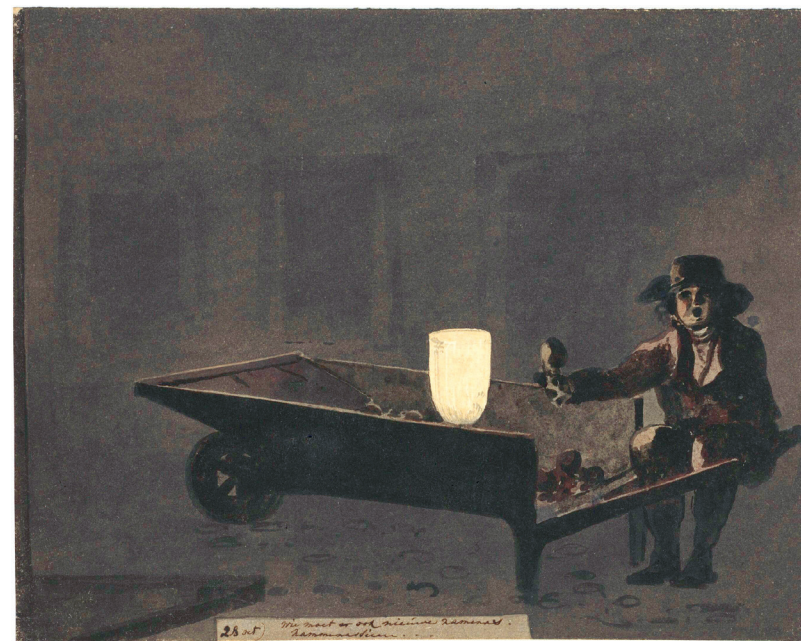
De stilte die deze autobiografen zich herinneren, is geen absolute stilte, er waren tal van geluiden. Die kwamen echter ‘per stuk’ voorbij, aanzwellende geluiden die weer wegstierven, roepende straatventers, klokkenspel, straatliederen, een eenzame violist, de ratel van de vuilnisman of, zoals Gerard Brom het Utrecht van zijn jeugd typeert: ‘Het was er stil op straat, waar een zeldzaam rijtuig naast een paar handkarren of kruiwagens even beweging bracht. De stilte op de Nieuwegracht en zijn verlengde werd alleen verbroken door het plechtig klokkenspel dat op het hele uur een psalm en (met het langzaam tempo van toen) op het halve uur een hervormd gezang liet horen. Stadsgezichten uit de achttiende eeuw bewezen dat er weinig veranderd was. We konden op straat nog rustig een formele wedstrijd in hardlopen houden.’ Er waren ‘geen machines om de stem van een straatventer te dempen.’ Als de krant nieuws had, riepen jongens ‘met een haaltje op de laatste lettergreep: “Ha, die nieuwe telegramme!”’¹⁷⁰ In andere autobiografieën klinken de stemmen op van een visvrouw die dat garnalen verkoopt ‘ik heb mooie genéelen’,¹⁷¹ het geschreeuw van een lompenboer ‘die onverstaanbare dingen riep’¹⁷², een sinaasappelventer die beter verstaanbaar was want hij ‘riep luidkeels en met een bijzondere intonatie: sinaasappelen, mooie waar!’¹⁷³, ‘en nou kan je moezen’ klonk het in het najaar uit de mond van een appelverkoper, ‘mooie arebaie, mooie arebaie’, was in de aardbeientijd te horen.¹⁷⁴

Neel Doff wordt in haar *Dagen van honger en ellende* uit de slaap gehouden door haar lege maag, het geratel van de nachtwacht ‘waar ik doodsangsten bij uitstond’ en het geroep van ‘de vrouw met gerookte paling, dat ik in de verte hoorde.’¹⁷⁵ De nachten van Jan Ligthart werden ingeluid door het geroep van ‘ons perehietvrouwtje’, zij verkocht warme peren uit een ‘dampende ijzeren pot’ en ‘zat op een hoge stoel, altijd een stoof onder de voeten. Een gebogen figuurtje, rond oud hoofdje boven een wat gekromde rug, met bijna geen hals. En dan riep ze nu en dan met een hoge stem: “Warme, lekkere pere-hie-ie-iet”. Dat “hie-ie-iet!” steeg hoe

langer hoe meer in de hoogte en werd aan 't eind in de scherpe *t* plotseling afgesneden, nadat het eerst op de *ie* een poos zingend gezweefd had. Nu en dan kwam er verandering in haar houding. 't Was vooreerst als ze haar "warme, lekkere perehiet!" aanpree. Dan rees de gestalte een weinigje omhoog, als bij een haan die begint te kraaien ging het hoofd een ietsje naar boven, en kwamen er zingende klanken uit de oude keel'.¹⁷⁶ Het einde van Ligtharts nachten kwam met het geschreeuw van Mietje de Porster die alle ochtenden tegen een vergoeding van acht centen in de week op de voordeur bonkte om zijn oudere broer Douwerus wakker te maken. Ook deze geluiden, het bonken, de grommende reactie, de luisterende stilte, het geïrriteerde 'Jáááá!' beschrijft Ligthart tot in detail. 'Maar dit was Mietje niet naar de zin. Op *dit* ja – haar ge oefende porstersoor hoorde het wel – zou hij weer inslapen. En Mietje begon een gesprek met Douwerus. "Ben je er al ui-uit? 't Is mooi weer, hoor!"'¹⁷⁷

De voormalige actrice Jacqueline Royaards-Sandberg kan zich, terwijl ze op haar 94e haar memoires schrijft, nog de geluiden van straatroepers en straatzangers herinneren: 'Waar zijn de straatroepers gebleven? "Foddè!... foddè!... Appelesiene!... appelesiene!... Vier om een dubbeltje! Pak weg vijf!" Waar zijn de straatzangers, die je door je open raam geld toewierp? In de Frans van Mierisstraat liep een bejaard echtpaar dat er ook nog een dansje bij uitvoerde'.¹⁷⁸ Louise van Vliet, geboren in 1900 en opgegroeid in Den Haag, wijdde in haar autobiografie zelfs een aparte paragraaf aan de geluiden van straatventers: 'Toen in de nog stille straten geen oorverdovend lawaai van het verkeer alles overstemde, probeerden allerlei kooplieden luid roepend hun waar aan de man te brengen'. Die verdwenen roepstemmen kwamen van venters van aardbeien, duinaard-appelen, haring, peren, moesappelen, melk in aarden kannen, oublies en rammenassen: 'Strijk en zet verschenen, aan het begin van de winter, de rammenasjongens in de straat. Meestal vroeg in de avond, als de gaslanta-rens brandden, dan klonk hun klagelijk langgerekte roep van "rammenas, mooie rammenas." Ze waren 'meestal met z'n tweeën, hooguit tien of elf jaar oud en heel schamel gekleed'.¹⁷⁹

De zeven jaar jongere Dick de Voogd woonde in die tijd eveneens in Den Haag en besteedt in zijn hoofdstuk 'Mijn prille jeugd' veel aandacht aan wat hij de 'schreeuwers' noemt, van wie hij zich niet alleen geluiden kan herinneren maar ook hun bijnamen, zoals de 'ongelukkige-metse-

'Wie moet er ook nieuwe ramenassen'. Straatventer met ramenassen bij avond. Op zijn kruiwagen heeft hij een licht gemonteerd. Blad van 28 oktober 1805 uit het getekende dagboek van Christiaan Andriessen.

laar-die zijn-ruggegraat-gebroken-heeft', 'de zandman', 'de Vader van de kinderen' die een groot gezin had dat met zijn handkar meeliep, en de fruitkoopman wiens uiterlijk hem de naam 'Kattekop' had bezorgd. Ook in zijn herinneringen klinkt het droefgeestige geluid op van rammenas-verkopers: 'op winteravonden riep een sombere stem, die tussen de huizen weergalmde: "Ramenahas, ramenahas"'.¹⁸⁰ Arie Meijer, weer vijf jaar jonger, herinnert zich dit geroep uit zijn kleutertijd, hoe het aanzwol en weer wegstierf in de 'stille' Haagse Obrechtstraat, op 'naargeestige' herfstavonden, als hij al in zijn bedje lag: 'Ik voelde me dan wat desolaat en kroop dieper weg in mijn bedje. Of de man met de jute zak op de rug zijn zwarte radijs bij de drinkers thuis goed kwijtraakte, heb ik nooit geweten. Het bleef gewoon eng'.¹⁸¹ Voor Nine van der Schaaf was deze roep juist een troost toen ze als zeventienjarige uit een Fries dorpje was overgeplant naar Den Haag om daar als dienstbode te werken: 'Geheel versmolten in

Herinneren en vergeten. De eigenaardigheden van het geheugen

Eerste herinneringen

Nog voordat Sigmund Freud in 1895 zijn theorie over het onderbewuste formuleerde, pijnigden autobiografen hun hersenen om hun eerste herinneringen onder het stof vandaan te halen en op te poetsen, om ze daarna weer in twijfel te trekken.¹ De autobiografie van legerofficier en dichter Coenraet Droste, geboren in 1642, is een zeer vroeg voorbeeld van zo'n gedachte-exercitie, maar dan zonder de twijfel achteraf die kenmerkend werd voor latere autobiografen. Hij begint zijn levensverhaal met zijn vroegste herinnering, waarbij hij – ook dat is bijzonder – reflecteert op de werking van het geheugen. Visuele indrukken, schrijft hij, maken de sterkste indruk op kinderen en hij herinnert zich dan ook vooral beelden uit zijn jeugd. Zijn vroegste beeld is dat van een hond die, gewond door een pistoolschot, met hangende tong en bloedende bek de koets volgde waarin hij met zijn ouders zat.² Droste was toen zeven jaar oud en het gezin maakte een reisje door Brabant. Daarvan staat hem ook nog levendig voor de geest de processie die hij in Antwerpen zag, met name de reus en de engeltjes op een van de wagens, en alle beelden en versierselen die hij in 'de kerken der Papouwen' aanschouwde.

Droste's *Overblyfsels van geheugchenis* is in dit opzicht uitzonderlijk. In de autobiografieën geschreven tot 1840 heb ik geen ander voorbeeld aangetroffen van een autobiograaf die een eigen eerste herinnering presenteert. Als dit thema in vroegmoderne levensverhalen al een rol speelt dan gaat het juist om het ontbreken van herinneringen uit de vroege jeugd. Al legt de onderwijzer Gerardus de Jong, geboren in 1702, de lat wel erg hoog

< Tekening door Alexander VerHuell, zonder titel en nadere aanduiding. Een jonge en oudere vrouw kijken van buiten naar binnen naar een kind dat de lezer recht aankijkt.

Titelpagina van Coenraet Droste, *Overblyfsels van geheugchenis*, 1728. De omslag van Jan Fabricius, *Jeugd-herinneringen* uit 1946, met vignet door Eduard Veterman.

als hij zich erover verbaast zijn eerste levensmaanden niet in zijn geheugen te kunnen terugroepen: 'De tijd toen ik een zuigeling waar, die laat mijn geen geheugen na. Dus kan 'k mijn wedervaren van toen nu niet verklaren'.³ Die constatering is begrijpelijk, want volgens huidige psychologische inzichten kunnen kinderen eerste herinneringen pas bewaren tussen hun tweede en derde jaar. Zoals Droste al observeerde, zijn dat vooral beelden, flarden, 'overblyfsels van geheugchenis'. Vanaf het moment waarop kinderen talig worden, tussen hun derde en vierde jaar, wanneer zij zichzelf en anderen kunnen vertellen wat ze meemaken, beginnen de herinneringen die zich als gebeurtenis laten vertellen.

Het grote vergeten van de vroegste kindertijd wordt ook wel fysiek verklaard, vanuit het proces van neurologische rijping. Gedurende de eerste jaren zijn zowel de hippocampus als de neocortex, beide belangrijk voor het lange-termijngeheugen, nog volop in ontwikkeling. Bovendien hebben kinderen in deze periode nog geen zelfbesef, waardoor de 'ik' ontbreekt, de regisseur die indrukken en beelden tot één geheel kan laten samenvloeien. In de psychologie wordt voor de vroege herinneringen onderscheid gemaakt tussen 'beelden' (volgens psycholoog Douwe Draaisma gemiddeld

bij een leeftijd van twee jaar en tien maanden), 'scènes' (bij drie jaar en twee maanden) en 'episodes' (bij vier jaar en drie maanden). Draaisma berekende deze gemiddelden op basis van de 'Collectie Scheepmaker', een verzameling van 350 eerste herinneringen die de journalist Nico Scheepmaker vrij willekeurig bijeenbracht van herinneraars in de jaren tachtig van de twintigste eeuw.⁴ De berekeningen van Draaisma dienen in zijn boek dan ook vooral ter illustratie van de gangbare inzichten hierover binnen het geheugenonderzoek. Mijn 'onderzoekspopulatie' is veel groter, maar wel met een zeer hoog percentage non-respons. Uit de vroegmoderne periode is er alleen Droste en een handvol autobiografen met het op het eerste gezicht weinigzeggende antwoord, zich niets van hun kindertijd te herinneren, zoals de geciteerde Gerardus de Jong. Dat is al een stap in de goede richting aangezien de meeste vroegmoderne autobiografen ook dit niet opmerken. Toch is deze zwijgzaamheid veelbetekenend, want daaruit blijkt dat de werking van het autobiografisch geheugen niet tijdloos is, maar wordt beïnvloed door mentaal-culturele ontwikkelingen, een aspect waar binnen de psychologie weinig aandacht voor is.

De Jongs amnesie gaat langer door dan alleen zijn babytijd, ook de 'zoete jaren' van zijn kindertijd 'zijn gants weggevaren'. Predikant Jelle Sipkes was zeven jaar oud toen zijn moeder in 1746 overleed, maar hij schrijft zich vrijwel niets meer van haar te kunnen herinneren.⁵ Johan Pieter Bourjé, geboren in 1774, concentreert zich in zijn levensverhaal uitsluitend op herinneringen die hij belangrijk acht voor zijn echtgenote en kinderen om als levensles te dienen. Aan zijn jeugd gaat hij geheel voorbij: 'Vroegere gebeurtenissen kan ik mij niet zo juist herinneren en zullen ook voor de mijnen minder belangrijk zijn'.⁶

Het leven is al een tijd bezig voor we de herinneringen eraan beginnen op te slaan. We zijn laatkomers in onze eigen geschiedenis, schreef de filosoof Cornelis Verhoeven over het 'vergeetboek van onze eerste levensjaren'.⁷ Dit zwarte gat wordt pas vanaf ongeveer 1840 als problematisch ervaren. Een enkele uitzondering daargelaten talen autobiografen vóór die tijd niet naar hun eerste of vroege herinneringen en maken ze zelfs nog later dan mogelijk is een entree in hun eigen geschiedenis. Het vermogen terug te gaan naar gewaarwordingen vanaf de peutertijd, eerst naar flarden, dan brokstukken van verhalende herinneringen, wordt pas vanaf het midden van de negentiende eeuw benut. Maar dan probeert men ook tot

het uiterste te gaan.

De eerste herinnering van Willem van den Hull, in zijn autobiografie uit 1841, gaat zelfs terug tot voor zijn tweede levensjaar. Geheel volgens de theorie is die herinnering slechts een wazig beeld van zijn grootvader, die stierf toen Van den Hull anderhalf jaar oud was: 'Mij staat van die grootvader niets voor, alleen herinner ik mij, schaduwachtig, een oude man die bij ons in 't hoekje van de haard zat en voor mij, met een stukje krijt, een mannetje of ander beeldje op een plankje tekende'. Veel duidelijker is zijn herinnering aan het overlijden van zijn broertje, toen hij vier jaar oud was. Hij weet nog dat het gezin om de lijkstaf geknield zat en dat zijn vader 'aandoenlijk' bad en zijn moeder hilde. Verderop in zijn autobiografie schrijft hij dat de dood van zijn broertje hem minder deed dan zijn moeders betraande gezicht.⁸ Van den Hull legt een verband tussen de dood van zijn broertje en een droom uit zijn jeugd die hem nog levendig voor de geest staat. In deze droom ging hij een huis binnen en zag daar hoofdjes van kinderen zweven, gehuld in een wolk. De schimmen maakten een geluid dat leek op het gezoem van muggen. Deze droom maakte zoveel indruk dat hij altijd weer, wanneer hij een mug hoort zoemen, moet terugdenken aan die zwevende kinderhoofdjes uit zijn droom van lang geleden.⁹

Schrijver en dichter Bertus Aafjes, anderhalve eeuw later geboren dan Van den Hull, heeft een soortgelijke eerste herinnering, inclusief een huilende vader en het beeld van zwevende kinderhoofdjes die ook hij in verband brengt met de dood van zijn negen maanden oude broertje toen hijzelf drie jaar oud was: 'Het enige wat ik mij van hem herinner, is dat hij stond, met goudblond haar, in zijn houten ledikant, een engeltje, want nauwelijks gezien was hij weggewiekt en weergekeerd naar de witte en nooit in kaart gebrachte plek in het heelal, vanwaar hij gekomen was. Niets herinner ik mij van hem dan dit abstracte beeld van een goudblond kinderhoofd. Een foto van hem bestaat niet. Het enige wat ik feilloos weet was dat mijn vader hilde, toen hij weggehaald werd in zijn doodskistje. Niet dat ik daar ook maar enige herinnering aan heb, maar mijn moeder heeft het mij tientallen malen verteld, eraan toevoegend dat het de enige maal in zijn leven was dat mijn vader hilde. En zo heeft het zich in mij gegrift, niet als een aanschouwelijk beeld, maar als een muurkrabbel zoals men die vindt in het opgegraven Pompeï'. Het kind was verdwenen en maakte in Aafjes herinnering plaats voor drie bidprentjes die na de dood van dit

broertje werden gedrukt en die hij nog steeds bezit. Het zijn prentjes met engelen erop die een kind ten hemel voeren terwijl het bloemblaadjes over de aarde strooit. Op een daarvan staat de overlijdensstekst en een gedicht van Guido Gezelle: 'Maar Jesu zoet, ons herte bloedt en 't breekt van niet te klagen'. 'Dit gedichtje is het eerste dat mijn leven binnendrong en het is er altijd aanwezig gebleven als een fossiel in een stuk barnsteen'. Paultje verdween niet definitief uit zijn leven. Hij vond hem nog twee keer terug. Eén keer echt en één keer in zijn fantasie. De eerste keer vond hij min of meer bij toeval zijn grafje. De tweede 'ontmoeting' vond plaats toen hij als twaalfjarige jongen naar school liep en werklieden bezig zag een oud kerkhof af te graven dat, schrijft hij, weleens het kerkhof zou kunnen zijn waar Paultje was begraven. Kinderen voetbalden er met de opgegraven schedels. 'Passerende langs de kuilen trapte ook ik tegen een schedel, een kleine schedel, een kinderschedel. Plotseling drong het besef tot mij door dat dit de schedel wel eens zou kunnen zijn van mijn jongere broer Paultje. Een eindeloze droefheid over de absurditeit van het leven overviel mij'.¹⁰

Het overlijden van broertjes, zusjes of ouders komt vaak voor in de vroege herinneringen van negentiende-eeuwse autobiografen. Veel vaker dan in de 'Collectie Scheepmaker' waarin slechts vijf van de 350 eerste herinneringen refereren aan de dood van grootouders, twee aan overleden broertjes en één aan een overleden moeder en dan nog zeer indirect. Architect Cees Dam herinnert zich dat hij eens 's avonds in bed naar de sterren lag te kijken – die zag hij als gaatjes in de hemel, waarvan er één niet verlicht was omdat zijn moeder door dat gaatje naar hem keek.¹¹ Dit verschil zal samenhangen met het veel hogere sterftecijfer van kinderen in de periode voor 1919 en het feit dat volwassenen toen minder oud werden, waardoor veel meer kinderen het overlijden van een of beide ouders meemaakten. Verder valt op dat in de vroege herinneringen van autobiografen die voor 1919 werden geboren het sterfproces niet of nauwelijks aan het zicht werd onttrokken.¹² De latere herinneraars uit de 'Collectie Scheepmaker' – geboren tussen pakweg 1937 en 1943 – herinneren zich vooral het feit dat de persoon is overleden en vagelijk de gebeurtenissen daaromheen, bijvoorbeeld dat ze niet mee naar de begrafenis mochten, dat hen niet werd verteld wat er precies aan de hand was, dat mensen in hun omgeving huilden, of dat moeder in het zwart gekleed was. In geen van deze herinneringen wordt afscheid van de stervende genomen of her-